

Anmeldelse af Martin Schwarz Lausten: Niels Hemmingsen. Storhed og fald.

Dreyer, Rasmus Hoeg Colbjørn

Published in:
Dansk Teologisk Tidsskrift

Publication date:
2013

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Dreyer, R. H. C. (2013). Anmeldelse af Martin Schwarz Lausten: Niels Hemmingsen. Storhed og fald. *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 76(2), 154-156. <http://danskeologisktidsskrift.dk>

Richard Marsden & E. Ann Matter (red.)

The New Cambridge History of the Bible from 600 to 1450. Cambridge: Cambridge University Press 2012. XXII + 1045 s. £ 125/\$ 190.

Dette bind 2 af den nyskrevne udgave af *The New Cambridge History of the Bible* rummer med sine i alt 44 kapitler, opdelt i fem afdelinger (Text and Versions; Format and Transmission; The Bible Interpreted; The Bible in Use og The Bible Transformed), et imponerende væld af viden.

Efter en sammenfatning af gangen i bindet af R. Marsden får vi i første del oversigter over bibelteksternes og oversættelsernes historie. Om overleveringen af den hebraiske Bibel oplyses fx, at kodeks-udgaver først er bevidnet efter islams fremkomst, ligesom det er i denne periode, at den masoretiske tekst finder sin form, inklusive vokaliseringen. Trods sin status overleveredes Septuaginta fortsat med en chokerende mangel på uniformitet. I behandlingen af de jødiske græske bibelversioner gøres op med den udbredte opfattelse, at jøderne stort set meldte sig ud af hellenistisk kultur og derunder opgav at bruge en græsk bibeltekst i løbet af det 2. og 3. årh. (når der s. 59 tales om en "transcription of the Greek text into Greek characters", må det vel være en fejl). Tror man, at Hieronymus' oversættelse stort set var enerådende i perioden, kan man af kapitlerne om den latinske Bibel blive adskilligt klogere. Siden omhandles så de forskellige (andre) oversættelser som til etiopisk (denne Bibel er større end vores ved bl.a. at omfatte Jubilæerbogen og Første Enoksbog; de ti brudepiger anbringes her fejlagtigt i Matt 22), arabisk (hvor Diatessaron spillede en fremtrædende rolle), armensk (s. 153 n. 50 optræder Origenes som Origines), georgisk, slavisk, tysk, engelsk, skandinavisk, fransk, italiensk samt spansk (hvor der er tilfælde af oversættelse direkte fra hebraisk) og catalansk. I kapitlet om arabiske oversættelser berøres bl.a. den oprindelige muslimske interesse for Bibelen som forståelsesbaggrund for Koranen, som i løbet af det 10. årh. svandt ind i takt med, at Koranen blev eneste kilde. Gennemgangene viser i øvrigt, at hele Bibler og især bibeldele på folkesprogene hverken i almindelighed blev oplevet som noget problematisk eller var noget, der først rigtigt kom til på reformationstiden – således dokumenteres eksistensen af en stor mængde tyske senmiddelalderlige bibeloversættelser (en tidlig datering til 1532 af Luthers oversættelse af Det Gamle Testamente må man her tage med i købet). Kapitlet om de tidlige nordiske bibeloversættelser er – selvfølgelig – lagt i Bodil Ejrnæs' kyndige hænder.

Anden del informerer rigt om de former, Bibelen antog materielt i vest og øst, fra pragtbibler, der skulle imponere ved størrelse og udstyr, til kommenterede (glosserede) udgaver. Her får latinske og oversatte udgaver af Johannes' Åbenbaring samt den latinske Psalter hver deres kapitel, hvad der også gælder periodens bibelillustrationer. Tredje del beskæftiger sig med udlægningen og giver informative oversigter over byzantinsk, ortodoks eksege, arven fra kirkefædrene indtil omkr. 1000, de tidlige skoledannelser,

det skift i fokus, der indtrådte, da det kom til bibelstudier ved de nye universiteter, og om Bibelens rolle i de tidlige reformforsøg. Delen afrundes med behandlinger af periodens jødiske bibeleksegese, hvor jødiske og kristne lærde lærte af hinanden, om Biblen i jødisk-kristen dialog samt i mødet mellem muslimer og kristne. Undervejs møder vi en række af periodens store bibelfortolkere, og man kan også blive klogere på, hvor omfattende lærdommen med hensyn til græsk og hebraisk faktisk var også i tiden forud for renæssancen og dens bibelhumanisme. Således skrev Roger Bacon en hebraisk grammatik, og adskillige var bevidste om, at den latinske Bibel var en oversættelse, der i givet fald skulle sammenholdes med "grundteksten".

Fjerde del består af beskrivelser af Biblen i middelalderlig liturgi, prædiken, åndelig litteratur, dens rolle i kanonisk lov, men desuden af en oplysende gennemgang af Biblen i Koranen, der har sans for islams helligskrifts karakter af genskrevet Bibel. Femte og sidste del består af kapitler om Biblen i kunsten i henholdsvis perioderne 600-1050 og 1050-1450, de østlige kirkers ikoner, middelalderlige bibelske gendigtninger og endelig Biblen som drejebog i dramatiske opsætninger af dele af bibelhistorien, noget der jo herhjemme har været taget op i Nils Holger Petersens Center for Studiet af Middelalderens Ritualer.

Det er en vigtig side af kristendommens historie, der beskrives i dette righoldige værk, som også kan gøre god fyldest som opslagsbog. De ikke særlig mange sort-hvide illustrationer smager af mere og gerne i farver. At der undervejs er lidt redundans har ikke kunnet undgås og opdages jo kun, hvis man læser det hele. Den 110 sider store samlede bibliografi er kun delvis nyttig, mens de forskellige indekser er hjælpsomme. Alt i alt er det en fornem og stærkt opdateret afløser til forgængeren.

Mogens Müller

Encyclopedia of the Bible and Its Reception

Vol. 5: Charisma – Czaczkes. Vol. 6: Dabbesheth – Dreams and Dream Interpretation – Berlin / New York: Walter de Gruyter 2012 og 2013. Ill. s/h og farveplancher. Vol. 5: 1230 sp.; Vol. 6: 1230 sp. € 238 pr. bind.

Jeg er stadig meget begejstret for denne udgivelse. Den er overvældende ved dens format, oplysende ved dens indhold og tankevækkende ved dens koncept. Særligt det sidste er der grund til at opholde sig lidt ved.

Jeg har flere gange nævnt, at den egentlige version af encyklopædien er onlineudgaven. Men denne gang er tanken blevet vakt, at bogudgivelsen underminerer sig selv. I hver eneste artikel bliver man først og fremmest opmærksom på, at der er en masse viden, som ikke er medtaget. Encyklopædien sprænger sine egne rammer og viser, at ideen om en udtømmende behandling eller en altomfattende viden indesluttet i et omslag, er en illusion.

Spørgsmålet melder sig derfor, om det klassiske opslagsværkkoncept, hvor enkeltpersoner har ansvar for artiklerne, er rigtigt. Måske skulle man i stedet have lagt opgaven ud til det verdensomspændende internetfællesskab. Sine svagheder til trods har Wikipedia vist, at det er muligt at indhente og udgive viden på nye måder. Hvis man virkelig mener, at man vil lave en encyklopædi over bibelens receptionshistorie, kræver det et globalt samarbejde.

Onlineversionen af EBR har en kommentarfunktion. Man må ønske, at denne funktion med tiden udvikles, så brugerne reelt inviteres til at arbejde med på udgaven. Dette er umuligt i en bogudgivelse, for værket ville da aldrig blive andet end "work in progress". Men i dag er det den eneste form en encyklopædi kan have.

Disse principielle overvejelser skal ikke skygge for det faktum, at der er megen lærdom at finde i bøgerne. De receptionshistoriske afsnit er de mest interessante, for dem finder man ikke andre steder. Hvis man skal forholde sig kritisk, skal det anføres, at de ikke er båret af en særlig teori eller metode, men ofte er samlinger af eksempler. Det har sin egen værdi og indbyder til at inddrage flere forfattere. Men det er ikke altid, at det fungerer. Jeg var lidt skuffet over artiklerne "cross" og "crucifixion", for jeg tænkte, at det ville være oplagte eksempler på, hvorledes kristne symboler fyldes med mening gennem receptionen i forskellige situationer. Men det samspil mellem kontekst og fremstilling, som der givetvis er tale om, bliver ikke rigtigt illustreret i artiklerne.

Opslaget "child, children" var derimod en positiv overraskelse, hvad angår receptionshistorien. Til gengæld lod afsnittet om den græsk-romerske verden og Det Nye Testamente læseren i stikken. Det havde været på sin plads med en redegørelse for almindelige antikke opfattelser af børn, som evangelisterne kan være influeret af, men det bliver det desværre ikke til. Tværtimod fremstår det, som om det er givet, hvad man forstår ved et barn. Det er uheldigt, især da de receptionshistoriske afsnit netop lægger vægt på, at opfattelsen af børn ikke er stabil.

I opslaget "dance" undrer det, at referencer til rituel dans i apokryfe skrifter tilskrives "liturgy of gnostic mysteries", uden at denne beskrives nærmere. Man skulle mene, at det ville være relevant i et afsnit med titlen "Early Christian Attitudes". Det er et eksempel på, at artiklerne kan have en lettere konservativ holdning til, hvad der kan defineres som kristent. Det er faktisk påfaldende, hvor sjældent såkaldt gnostiske skrifter inddrages som en del af receptionshistorien.

I denne anmeldelse har jeg forsøgt at være kritisk. Men min begejstring er usvækket. Det gælder også for de mange artikler om musik, der har et særligt dansk islæt, fordi forfatteren som regel er fra København.

Jesper Tang Nielsen

Geza Vermes

Christian Beginnings. From Nazareth to Nicaea, AD 30-325. London: Allen Lane, an imprint of Penguin Books 2012. XVI + 272 s. £ 25.

Geza Vermes har forlængst skabt sig et navn inden for forskningen i antik jødedom, bl.a. gennem udgivelsen af "den ny Schürer". Han var også blandt pionererne i arbejdet med Dødehavsskrifterne, bl.a. gennem udgivelsen i 1962 af en engelsk oversættelse, kommet i adskillige reviderede og forøgede udgaver. Desuden har han i *Jesus the Jew* fra 1973 og en lang række efterfølgende bøger argumenteret for en forståelse af Jesus og den tidligste menighed som fænomener inden for jødedommen. I parentes bemærket var det endelig Vermes, der i 1967 på ny rejste spørgsmålet om den aramaiske baggrund for udtrykket "menneskesønnen" og her kom til en forståelse af det i Jesu mund som en omskrivning for den talende i en særlig kategori af udsagn.

I *Christian Beginnings* sammenfatter Vermes i almen tilgængelig form sin forståelse af Jesus som en profet i forlængelse af det, som han selv har benævnt "den karismatiske jødedom", og som traditionen fører tilbage til Moses. Således var Jesu religion karismatisk, hvad der ytrede sig i både helbredelser, uddrivelser og undervisning, hvor loven ikke blev sat ud af kraft, men hvor gudsforholdet var båret af barnlig tillid – Vermes mener faktisk at kunne føre forkyndelsen af apokatastasis tilbage til Jesus. Det karismatiske er også bærende i den tidligste jødekristendom, hvor ikke-jøders mulighed for deltagelse til at begynde med blev gjort afhængig af omskærelse; dette problem var åbenbart ikke løst af Jesus selv. I centrum stod forventningen om Guds riges snarlige komme og troen på Jesus som messias, der snarest skulle komme igen.

Først med Paulus kommer det kultiske til. Han tolkede Jesu død i lyset af fortællingen om Abraham og Isak, idet Gen 22 nok er det sted, der henvises til i 1 Kor 15,3. Forventningen om genkomsten er fortegnet. For Paulus er Jesus ikke guddommelig – Fil 2,6-11 regnes ligefrem for et senere indskud i teksten. Med sin forkyndelse af Kristus bliver apostlen dog grundlægger af det, der blev til kristendommen. Og i Johannesevangeliet skildres Kristus på en sådan måde, at det overskrider, hvad jødisk monoteisme tillader, også selv om kristologien stadig er subordinatiansk.

Af De Apostolske Fædre viderefører alene Didaké den jødekristne linje, mens fx Barnabasbrevet står for udskillelsen af jødedommen, og de andre "fædre" udvikler en højkristologi med en fremadskridende guddommeliggørelse af Jesus-skikkelsen. Dette er også tilfældet hos de tidlige apologeter som Justin samt hos Meliton og Irenæus. Det skete bl.a. i kraft af en logos-kristologi, hvorved de blev vejberedere for den græske kirkes majestætiske, filosofiske teologi. De tre store i den følgende tid er i vest Tertullian, i øst Clemens fra Alexandria og Origenes, og hos dem overskrider Kristus klart grænsen for det menneskelige.

Denne udvikling kulminerer endelig i Nikæa-symbolet, en reaktion på den strid, Arius fremkaldte, og hvor mere besindige som Euseb af Kæsarea blev løbet over ende. Her blev forestillingen om konsubstantialitet ("af samme væsen") ved Konstantins hjælp for første gang kirkelære, og det satte skel til hele den foregående historie. Afstanden til begyndelsen med den karismatiske jødiske profet kunne knap bliver større.

Vermes formidler fornemt og upolemisk vigtige kapitler af kristendommens første historie. Stille peger han på det store problem, at hvad der fra først af var et spørgsmål om at leve i overensstemmelse med Guds vilje, snart forvandlede til et spørgsmål om at tro det rigtige. Vermes mener, at tiden nu er inde til "a new 'reformation', zealous to reach back to the pure religious vision and enthusiasm of Jesus, the Jewish charismatic messenger of God, and not to the deifying message Paul, John and the church attributed to him" (242). Dette overdøves ikke af, at en og anden undervejs kunne forholde sig adskilligt mere kritisk til de nytestamentlige skrifter som kilder til den historiske Jesus og den ældste menigheds historie.

Mogens Müller

Martin Schwarz Lausten

Niels Hemmingsen. Storhed og fald. København: Forlaget Anis 2013. 382 s. Kr. 349.

Seneste gang, der udgik et værk med rod i Niels Hemmingsen og hans teologi fra de danske læreanstalter, var i 1946, hvor Erich Munch Madsen forsvarede sin disputats om Hemmingsens etik. Samme årti bød også på det hidtil væsentligste og mest dybdegående studie af Hemmingsens teologi, nemlig *Niels Hemmingsens teologiska åskådning* af Kjell Barnekow fra 1940, der især undersøgte Hemmingsens (velkendte) calvinske hemmeligheder.

Nu i 500-året for Hemmingsens fødsel er der atter udgået en bog om den danske Melancthon. Martin Schwarz Lausten (MSL) fortsætter altså sin portrætrække af reformationens store skikkelser ved biografiseringen af efterreformationstidens danske fører-flippist, der indtil Kierkegaards tirader i 1800-tallet var Danmarks mest publicerede og givetvis læste teolog. MSL ajourfører og sammenfører de mange spredte detailstudier i Hemmingsen, som nu engang er gået i trykken de sidste par århundreder. Det er således tale om en formidlende indføring med den kirkehistoriske professor ved hånden, en nødvendighed med tanke på Hemmingsens over hundrede numre stærke og fortrinsvist latinske værkliste. Det har dog været gavnligt for MSL's fremstilling, at han med denne Hemmingsen-biografi er rykket op i tid; stoffet synes interessant for forfatteren og så for læseren.

Bogen er som forgængerne fra MSL's hånd opbygget over en ydre kronologisk og biografisk ramme, fra lollandske Errindlev i 1513 til det københavnske professorat i 1540'erne til suspensionen for den omtvistede calvin-

ske, eller i hvert fald: ikke-gnesio-lutheranske nadverlære i 1579, til den sidste tid som feteret seværdighed i Roskilde. MSL's kildekendskab gør, at anekdoterne og historiens fiffigheder ikke mangler, og det er da levende, når den skotske og reformerte Kong Jakob i 1590 var på visit i Danmark, for at "drikke og drive den af på vor gamle manér", som kongen selv skrev, og bare måtte se og tale med Hemmingsen (331-333). I øvrigt siger samtalen med Kong Jakob en del om Hemmingsens position, idet de diskuterede prædestinationen, hvor Hemmingsen kunne konstatere, at kongen var en elev af Calvin, mens Hemmingsen selv lærte mere melanchthonsk-luthersk om Guds universelle nådestilbud (70-78). Dette illustrerer, hvordan Hemmingsens teologi ikke entydigt var calvinsk (som Barnekow hævdede), men var en selvstændig konception.

Hemmingsens teologi var såre omfattende, hvorfor MSL's fremstilling kun i det ydre er biografisk. Hovedparten af bogens 17 hovedkapitler behandler teologiske spørgsmål: 5. kap. behandler de grundlæggende teologiske anskuelser, især ud fra Melanchthon – Hemmingsens dogmatiske hovedværk *Enchiridion* (1557) beskrev han selv som introduktion til Melanchthons *Loci communes* (udg. fra 1543-), og det er ganske tydeligt, at der i Hemmingsens betoning af den idelige pønitens og lovens tredje brug er en meget tydelig afhængighed. 6. kap. omhandler øvrigheds læren, igen efter Melanchthon: og her bør moderne kirkeforfatningsskribenter læse og lære af denne danske filippistiske statslære; 7. kap. pastoralteologi, metode og homiletik – et kapitel, der især baserer sig på Anita Engdahl Hansens upublicerede prisopgave fra 1994, mens det 7. tager "Djævelens religioner" under behandling, altså papister, jøder, muhammedanere og ortodokse, hvoraf Hemmingsen havde noget mere tilovers for de sidste end de første (se 291-293). Dertil kommer behandlinger af ligprædikener, salmer, trolddom og social- og skolevæsen og fyringen som teologisk professor, hvor Hemmingsen stædigt afviste både ubikvitetslæren og *manuducatio indignorum*.

MSL søger altid og finder i arkiverne, og også i denne bog har han bibragt nye og uudgivne kilder, der kaster lys over Hemmingsens tabte brevskeber (hvor der bringes en foreløbig oversigt 361f), og især den saksiske pression i forbindelse med suspensionen af Hemmingsen (15. kap., 305-324). MSL formår også at korrigere nyere tysk forsknings manglende udblik til Hemmingsen, når det kommer til de europæiske stridigheder mellem filippisme og gammellutheranere i 1570'erne. Som helhed savner man imidlertid en mere indgående teologisk diskussion af, hvad Hemmingsen egentlig mente, og hvem han faktisk brugte. Her standser MSL ved de ældre arbejder, især Barnekows, og som sådan bliver den teologiske analyse overladt til andre, mens MSL læser og refererer Hemmingsen, hvorudfra han så formidler. Bogen er i øvrigt fint korrekturlæst, bringer fodnoter – om end for begrænset med hensyn til Hemmingsens tekster, og har kun helt enkelte fejl, fx en navneforveksling (317).

Som primært et formidlende værk er bogen snarere et springbræt ind i Hemmingsens teologi end ny forskning. Det vedkender MSL sig redeligt og efterlyser en sådan (10f). Men MSL viser os et hul i vores viden og vores kirkehistorie, hvor der gemmer sig stor teologi til videre granskning og kritisk korrektur af kirkehistorie og moderne dansk teologi.

Rasmus H.C. Dreyer

Niels Henrik Gregersen (red.)

Lutherbilleder i dansk teologi 1800-2000. København: Forlaget Anis 2012. 343 s. Kr. 299.

Leif Grane skulle et sted sagt, at hvis vi siger præcis det samme som Luther, så siger vi ikke det samme som Luther. Luther hører som andre historiske skikkelser til i historien, og taler i den tid og kontekst, der var hans. Mens det lutherske, sammenholdt i begrebet om retfærdiggørelse af tro alene, bliver det prisme, hvor igennem tidernes teologi kan brydes. Der er forskel på Luther og det lutherske.

Granes udsagn bliver sat i perspektiv med denne meget fine udgivelse, som er en samling af forelæsninger holdt på Københavns Universitet over Lutherbilleder i dansk teologi 1800-2000. Bogen bevæger sig fra systematisk teologiske analyser (Claudia Welz) til mere historiske, næsten statistiske analyser (Kurt E. Larsen om Indre Missions Luther-brug). Bogen indledes til overflod af tre perspektiverende artikler om henholdsvis lutherbilledet op til 1800 (Carsten Bach-Nielsen), om Schleiermacher (Theodor Jørgensen) og om Hegel (Carsten Pallesen). Og afsluttes med en meget informativ artikel af Niels Henrik Gregersen om Gustaf Wingren.

Theodor Jørgensen sætter næsten tema for bogen, når han siger, at Schleiermacher på en anden tids præmisser og i en anden sprogbrug kunne forsvare centrale teologiske anliggender hos Luther. Det lutherske kræver at blive nyformuleret, da det er en inkarnatorisk teologi, der taler ind i historien.

De danske teologer, som beskrives i bogen, bliver både til prismer og til medtænkere på den lutherske teologi. Særligt føles dette hos Søren Kierkegaard, i en meget fornem artikel af Claudia Welz, hvor Kierkegaard medtænker den lutherske teologi, og også følger Luther gennem hans distancering fra Augustin i forestillingen om gudbilledligheden, som den kommer til udtryk i Genesisforelæsningsen. Samtidig må det her siges, at Luther allerede synes at distancere sig fra Augustin i sin tidlige korsteologi, hvor *humilitas*-begrebet er forskelligt, da Luthers er et udtryk for, at Kristus allerede er præsent. *Humilitas* er hos Luther kristologisk betinget. Welz kommer også ind på den meget afgørende diskussion om relationel ontologi, som findes mellem Joest og Ebeling med den finske lutherforskning som medspiller. Welz påpeger med rette, at også relationen er substantiel,

men undertegnede er ikke så sikker på, at Luther, som Welz hævder (117) placerer synden i substansen, mens Kierkegaard placerer den i forholdet. At Luther ikke forkaster substansbegrebet fuldstændig er muligvis korrekt, men igen er det et spørgsmål, om man forholder sig til Luther eller til den lutherske teologi. Det er muligt, at Kierkegaard lige her (men bestemt ikke alle steder!) er mere luthersk end Luther selv, der ikke altid var på omgangshøjde med sin egen teologi.

En anden er Grundtvig (den med egne ord "lille Luther"), der i Anders Holms udlægning med rette bliver til en lutheraner af kød og blod. Grundtvig står netop ikke stille ved den historiske Luther, men tænker selv det lutherske videre end de fleste.

Et eksempel på, at en beskæftigelse med Lutherbilleder i teologisk arbejde, kan bringe nye indsigter er Bo Holms meget fine artikel om Regin Prenter. Som Luther i Holms fortolkning bevæger sig fra ensidighedens nødvendige udvikling frem til en fremhævelse af fællesskabets nødvendige gensidighed, finder Holm hos Prenter samme forløb. Den tidlige Prenter fastholder ensidigheden, hvor Ånden afbalancerer ordet og spiritualismen frem til den sene Prenter (1977), der forgriber den finske lutherforskning og gennem sin fokusering på kærlighedstankens betydning for Luther tvinges til at lægge vægten et andet sted. Hvilket sker ved Luthers bryllupsmetaforik, hvilket igen må skulle tvinge Prenter til at lægge et nyt og andet perspektiv på eller skel mellem den unge og den ældre Luther. Bo Holms artikel er et flot eksempel på at en analyse af en teologs Lutherbrug ikke alene undersøger anvendelsen af Luther, men også åbner op for en ny forståelse af den pågældende teolog. Alene denne artikel berettiger hele den i forvejen indsigtsfulde bog.

Alle artikler kan ikke omtales, men særlig står Anna Vinds artikel om Leif Grane, der er den første artikel (bortset fra nekrologerne), der fremstiller hans teologi. Grane fremstilles så indsigtsfuldt, at man til tider kan høre ham for sit indre øre. Særligt for Grane er det historiske arbejde: at man kun kan fremstille Luther i hans historiske kontekst, og derfra få sagen selv til at forpligte den enkelte. Teologi for Grane er kun henvisninger og menneskeord, og må aldrig forveksles med evangeliet selv.

Men hvad er det for en Luther, som anvendes af disse teologer gennem to hundrede år? Det er fortrinsvis den kristologiske Luther (med Løgstrup som undtagelse). Det er retfærdiggørelsen af tro, der er afgørende, og ikke skriftprincippet (med undtagelse af Grundtvig og tankevækkende også Hal Koch). Det afspejler en central krise i lutherdommen, nemlig forholdet til *sola scriptura*, der forunderligt synes problematiseret gennem den historisk-kritiske metode. Et eksempel kunne være Eberhard Jüngels "Das Evangelium vor der Rechtfertigung des Gottlosen als Zentrum des christlichen Glaubens" (1998), der, dens kvaliteter ufortalt, gennemgår og perspektiverer Luthers eksklusivformler, men undlader *sola scriptura*. Problemet er blot, at en teologi, der undlader at forholde sig til *sola scriptura* enten truer med at

skride ud i spekulation eller spiritualisme, og samtidig mister sin mulighed for autoritetskritik. Påfaldende er det derfor, at så få af de fremstillede teologer i bogen forholder sig eksplicit til *sola scriptura* som et afgørende teologisk problem. For på de helt konkrete Luther-billeder, nemlig statuerne, der findes i Tyskland fra den første af Luther på torvet i Wittenberg (opstillet 1817) til den sidst opstillede (1917): reformationsmonumentet (Luther sammen med Johannes Brenz) i Stuttgart, er den centrale ikonografiske rekvirit Bibelen. I skulpturernes Lutherbillede findes Bibelen centralt placeret. I teologiens Lutherbilleder synes den at fortone sig.

Thomas Reinholdt Rasmussen

Klaus Tanner & Jörg Ulrich (red.)

Spurenlese. Reformationsvergegenwärtigung als Standortbestimmung (1717-1983). Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie 17. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt 2012. 304 s. € 48.

Der er godt gang i tyske udgivelser om reformationsfesternes historie. Hermed underforstået, at de samler sig om lutherske reformationsfester. Det er og bliver Luther, der står i centrum. Det kunne være en tanke værd, om andre reformatoriske kirkeafdelinger har været ligeså tossede efter at fejre sig selv. Jeg tror det næppe. Det er også interessant, at de lutherske kirker er så myte- og traditions-cementerede. Det skyldes ganske sikkert, at der med reformationen i ental er tale om en grundfortælling, der nærmest ophæves til at have frelseshistorisk karakter. Når befrielsen fra Babylon, Satans rige, det åndelige Ægypten til stadighed fremhæves som signifikant, er det fordi reformationen faktisk ses som en del af Guds plan med sit folk. Mere gammeltestamenteligt tænkende konfessioner har det ikke så hårdt. Calvinismen er langt mere fremadrettet. Guds plan vil først vise sig engang. Lutheranerne er farligere, fordi de knytter det eskatologiske og det verdslige regimente så nært samme. Da bliver Luther, Bismarck, kejseren og Hitler snublende let til frelserskikkelser.

Den foreliggende antologi er god. Især indledningskapitlet af Werner Nell er forskningshistorisk set fremragende. Det vidner om den belæsthed, som tyske forskere ofte har, men også en detaljeringsrigdom, der har det med at dræbe pointerne skarphed.

Derpå følger en række historiske nedslag. Sachsen 1717 er interessant, fordi fyrstendømmet var blevet katolsk regeret siden det forrige hundredårs-jubilæum. Men med de passende indrømmelser til lutherdommen som en vigtig del af landets historie, kunne festen holdes. Den belyses i prædikener fra dette år. Det er noget tung læsning.

Den tyske lutherdom synes at være blevet ekspert i at finde mindesteder og anledninger til at festligholde noget. I løbet af 1800-tallet eksploderer nemlig antallet af fester, for teseopslag, de schmalkaldiske artikler, den

augsburgske konfession, den tyske bibel, Luthers død, Luthers fødsel og ligefrem jubilæet for rejsningen af Luthermonumentet i Worms.

De casestudies, bindet rummer, kan virke lidt tilfældigt udvalgte. Dog: festerne i 1817 blandt tyske lutheranere i Amerika er spændende og ny, ligesom gennemgangen af Dresdens Lutherfejring i 1883 er det. Her er det spændende at se, hvem det er, der i en stor magistratsstyret by tager initiativet. Hvem styrer, hvem modtager, hvem holdes ude?

Det 20. århundrede er gennemtrawlet ethundredeogsyttende gange. Nu også her. Dog er det et godt perspektiv, der lægges på kampen mellem Forbundsrepublikken og DDR i kampen om retten til Luther. Netop denne kamp betød, at man måtte lægge vægt på nye sider af Luther.

Hovedsagen er dog, at Luther- og reformationsfesterne er symptomer på bredere kulturelle og religiøse strømninger. De har alle dage været taget til indtægt for nogen eller noget. Når dette dekonstrueres, står der nok meget lidt tilbage. I hvert fald spørgsmålet om, hvorvidt vi kan tage lutherdommen og dens selvfestligholdelse alvorligt. Ved vi ikke, at det er et falsk spil, en trækken en festtid ud af den ordinære tid? At al den erindring og alle de minder blokerer for kirkens stadige reformation? Festerne gør ikke lutherdommen nær, men fjern; den tømmer den for indhold og historiserer den.

Derfor kan man se langt efter det, undertitlen lover, nemlig "aktualisering af reformationen som pejlemærke i forhold til stedet, hvor man står" – for nu at oversætte ligeud. Reformationsfesterne har sjældent bragt andet end aktualiserede minder, udgjort en række lieux de memoire, der har haft svært ved at påvirke den fremtid, der har ligget hinsides festerne.

Man kan håbe, at der også kommer en bog om festerne for alle de mange lokale reformationer i kejserriget. Har der overhovedet været forsøg på at udfordre Luthers stilling som altdominerende kirkefader og samlende politisk symbol? Slående nok har de nordiske lande nemlig ikke nogen egentlig lutherkult. Det kunne man overveje nede i Tyskland.

Carsten Bach-Nielsen

Joachim E. Christoph

Kirchen- und staatskirchenrechtliche Probleme der Evangelisch-theologischen Fakultäten. Neuere Entwicklungen unter besonderer Berücksichtigung des Bologna-Prozesses, Jus Ecclesiasticum 91, Tübingen: Mohr Siebeck 2009. XIX + 226 s. € 49.

Joachim E. Christoph, der er dr.jur, og samtidig dr.theol. h.c. fremlægger her en grundig bog om de vanskeligheder, et teologisk fakultet geråder i, når det har en dobbelt binding og skal varetage både forskningsfrihed og bekendelsestro, både universitet og kirke, dvs. når det skal være både sekulært og konfessionelt bundet. Bogen, der efter mange vanskeligheder nu er nået frem til anmeldelse, er på alle måder et glimrende prisme for studiet af kir-

keret i en tysk kontekst, hvor staten er specifikt sekulær og bekendelsesløs, mens den samtidig indgår aftaler med specifikt og klart afgrænsede religiøse institutioner (herunder evangelisk-lutherske), der er specifikt og erklærede konfessionelle. Bogen er således relevant i sin egen ret; den må også være oplagt læsning for ansatte og ledelse på de konfessionelle teologiske forsknings- og studiesteder i Danmark (Menighedsfakultetet og Dansk Bibel Institut); thi hvilke retlige kriterier skal man lægge til grund, hvis en medarbejders forskningsfrihed i egne eller andres øjne fører ham væk fra bekendelsesforpligtelsen? Et ikke helt hypotetisk spørgsmål, problemstillingen har været fremme på Menighetsfakultetet i Oslo, der for ikke mange år siden ændrede forskningsfeltet for en professor, efter at han var konverteret til katolicismen – han kunne derefter forske i tidlig kirkehistorie. På statsfakulteterne har man hidtil slået syv kors for sig, men også fra ansatte dér lød for et par år siden fortvivlede – og forgæves – forsøg på at henvise til forpligtelser over for folkekirken som begrundelse for at opretholde et selvstændigt teologisk fakultet. – Tysk teori er i den henseende mest relevant, når den i sine analyser af EU-retten viser klare europæiske udviklingstendenser. Spørgsmålet er, om bredere eller snævrere formuleringer om bekendelsestroskab engang i fremtiden også i Danmark vil blive anset for et genuint og legitimt retligt krav til ansættelse i en stilling som professor i fx systematisk teologi – og om man samtidig, som i Tyskland, kan opretholde teologi som en selvfølgelig og naturlig del af universitetets samlede fagpakke. Når den tid kommer, vil Christoph's bog være god som vejviser i komparative og europæiske dele af den juridiske jungle.

Lisbet Christoffersen